

А. РУСТАМОВ

МАҲМУД
ЗАМАХШАРИЙ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ—1971

Қўлингиздаги китобча XI асрнинг охири ва XII асрнинг бошларида Хоразмда яшаб ижод этган буюк олим Маҳмуд ибн Умар Замахшарийнинг ижодига бағишланган.

Асар кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

P 92

Рустамов Алибек.

Маҳмуд Замахшарий,
32 бет.

Т., «Фан», 1971

Рустамов Алибек. Махмуд Замахшари.

001 (09)

7-1-1

КИРИШ

Кўҳна Хоразм тупроғида вояга етиб, жаҳон маданиятига салмоқли ҳисса қўшган улуғ олим Замахшарийнинг номи дунёга машҳурдир. Унинг ўлмас асарлари ва у ҳақда ёзилган илмий асар ҳамда мақолаларни оламнинг ҳамма бурчакларидаги кутубхоналарда учратиш мумкин. Илму фан хазинасига бебаҳо дурдоналар қўшган бу буюк зот билан Ўрта Осиё халқлари ҳар қанча фахрлансалар ҳам оз.

Замахшарийнинг илмига ўз давридан бошлаб, шу кунгача Шарқ ва Ғарб олимлари жуда юксак баҳо бериб келмоқдалар. Унга Шарқ олимлари томонидан «Устозу-у-л-араб ва-л-ажам» (араб ва ғайри араблар устози), «Фахр-и Хоразм», «Жоруллоҳ» каби унвоилар берилишининг ўзи унинг фан оламида қанчалик муҳтарам ва азиз бўлганлиги ҳамда унинг Шарқ халқларининг маданий ривожига учун нечоғлик хизмат қилганлигининг яхшигина далилидир.

Замахшарийнинг улуғ арабшунос деб танилганини Навоийнинг «Сабъайи сайёра»сидаги Абдураҳмон Жомий мадҳига бағишланган бобида ҳам кўришимиз мумкин:

Арабиятда дарс анинг вирди,
Ибни Ҳожиб камина шогирди.
Ибни Ҳожиб демайки Жоруллоҳ,
Онча тафсир ишинда йўқ огоҳ¹.

Бу ерда Жомийнинг Жоруллоҳ, яъни Замахшарий билан чоғиштирилиши Навоий давригача Замахшарийдан ўтадиган арабшунос адиб бўлмаганлигидан дарак беради.

¹ Алишер Навоий, Хамса, Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1960, 471-бет.

Замахшарийнинг замондоши Абусамад Муҳаммад Самъоний (1179—1229) ўзининг «Қитобу-л-ансоб»ида, Ёқут Ҳамавий (1179—1229) ўзининг «Иршоду-л-ариб-ила маърифати-л-адиб» китобида, мисрлик Жамолиддин Қифтий (1167—1248) «Инбоҳу-р-рувот ʔало анбои-н-нуҳот» асарида Замахшарийнинг филология соҳасида тенгсиз олим эканлигини ва ўз замонасидаги адибларнинг адиби бўлганлигини айтиб ўтганлар.

Бугунги кунда ҳам Замахшарий ижоди билан қизиқмаган шарқшуносни топиш қийин. Крачковский, Кримский, Боровков каби забардаст рус шарқшунослари, Броккельман, Бенцинг, Голдциер, Нельдеке, Райт ва Зайончиковский сингари машҳур ғарб олимлари, Валидий Тўгон ва Муҳаммад Қозим каби шарқ тадқиқотчилари Замахшарийнинг илмий меросига зўр қизиқиш билан мурожаат қиладилар. Замахшарий ижодининг айрим томонлари Совет Шарқида, жумладан Тошкентда ҳам ўрганилмоқда.

ЗАМАХШАРИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Замахшарийнинг исми Маҳмуд, отасиники Умар, бобосининг номи Аҳмад, куняси Абулқосим, нисбаси Замахшарий.

Замахшарий ҳижрий 467 йил¹ ражаб ойининг 27-сида² Хоразм вилоятининг Замахшар қишлоғида туғилди. Бу таърих милодий 1075 йил мартининг 18 ига тўғри келади. «Шўро» журналининг 1917 йил 1-сонида Замахшарийга бағишланган мақолада унинг туғилган йили 1075, март ойи деб берилган, лекин баъзи шарқшунослар, жумладан Б. З. Халидов Замахшарийнинг туғилган йилини 1074 йил деб беради³. Ҳақиқатда эса 467 ҳижрий йилининг биринчи тўрт ойигина 1074 йилга киради, еттинчи ой бўлмиш ражаб эса 1075 йил февралининг 20-сидан бошланади⁴.

Тарихий маълумотларга қараганда, Замахшар қишлоғи X асрдаёқ атрофи девор ва хандақ билан ўралган, темир дарвоза ва кўтарма кўприклик бир кент бўлган. Бу қишлоқ ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, Туркменистоннинг Тошовуз областидаги Тахта районидадир. Маҳаллий аҳоли уни Измихшир деб атайти.

¹ Ибн Қасирнинг фикрига кўра, 462 йилда туғилган, лекин бошқа барча тарихчилар Замахшарийнинг 467 йилда туғилганлигини қайд қилганлар. Қаранг: Аддуктур Аҳмад Муҳаммад а л-Хуфий, *Аз-Замахшарий, Дору-л-фикри-л-арабий* [Қоҳира], 1956, 35-бет (араб тилида).

² Ражабнинг 17-сида деган фикр ҳам бор. Мазкур асар, ўша бет, ҳошиядаги 2-нчи изоҳ.

³ Б. З. Халидов, *Замахшари, Семитские языки, Издание 2-е, Изд-во «Наука», Москва, 1965, стр. 543.*

⁴ Қаранг: *Синхронические таблицы хиджры и европейского летосчисления, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1961, стр. 100.*

Урганчининг асл номи Гурганч, арабчалаштирилган: оти Журжониядир. Кўҳна Урганчининг жанубида Гурганчининг харобалари ҳозир ҳам мавжуд. Урганч номи Гурганчининг биринчи товуши тушиб қолиши натижасида вужудга келган.

Хоразм узоқ тарихга эга бўлган қадимий ўлкадир. Хоразм милоддан олдинги олтинчи асрда подшолик қилган Доро томонидан ёздириб қолдирилган машҳур Бехистун⁵ ёдгорлигида ва қадимги зардуштийларнинг (оташпарастларнинг) муқаддас китоби «Авесто»да тилга олинди. Хоразмни араблар Қутайба ибн Муслим саркардалигида 712 йилда истило қилади. В. В. Бартольд, Я. Ф. Фуломов, С. П. Толстов, А. Ю. Якубовский ва бошқа машҳур тарихшунос олимлар тадқиқотларидан маълумки, Урта Осиё, жумладан Хоразм исломгача ҳам жуда юксак маданиятга эга бўлган.

Хоразмликларнинг дини асосан зардушт дини бўлган, тили қадимги Эрон тилларидан бири бўлиб, бу тил «хоразмий тил» ёки «хоразмча» деб аталади. Оромий алифбесига асосланган хоразмий ёзуви ҳам бўлган. Кўҳна Хоразмда ҳайкалтарошлик ва рассомлик жуда ривожланган, араблар истилоси даврида Хоразмнинг қадимий маданияти вайрон қилинади.

Хоразмда янги маданият Сомонийлар (874—999) давридан бошлаб ривожлана бошлайди. Лекин илму фан ва адабиётнинг асосий маркази Бухоро эди. Бу даврда Хуросон ва Мовароуннаҳр Фирдавсий, Рудакий ва Дақиқий сингари улуғ шоирларни, Абу Жаъфар Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Муҳаммад Форобий, Абу Али ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний каби буюк фан доҳийларини етиштирди.

Хоразм Сомонийлар даврида Жанубий ва Шимолий вилоятдан иборат бўлиб, Жанубий Хоразмнинг пойтахти Қиёт, Шимолий Хоразмники Урганч (Гурганч, Журжония) эди. X аср охирида Қорахонийлар истилоси натижасида Сомонийлар давлати емирилгач, Хоразм тўла мустақилликка эришади ва унинг янада ривожини учун замин яратилади.

996 йилда Шимолий Хоразм ҳокими Маъмун ибн Муҳаммад (995—997) Жанубий Хоразмни ҳам ўзига бўйсундириб, ягона Хоразм давлатини вужудга келтира-

⁵ Бесутун деб ҳам аталади.

ди ва Урганчни пойтахт қилиб, ўзини Хоразм шоҳи деб эълон қилади. Маъмун ибн Муҳаммаддан сўнг унинг ўғли Али ибн Маъмун (997—999), Али вафотидан сўнг унинг укаси Маъмун ибн Маъмун шоҳ бўлади. 1017 йилда Хоразмни Султон Маҳмуд Ғазнавий, 1043 йилда эса Салжуқийлар босиб олади. XI аср охирида Хоразм яна мустақилликка эришиб, хоразмшоҳларнинг янги сулоласи пайдо бўлади ва хоразмшоҳ Отсиз (1127—1156) даврига келиб Хоразм яна кучаяди.

Хоразм иқтисодий жиҳатдан бой ўлка эди. X асрда Хуросон, Мовароуннаҳр, жумладан Хоразмни кезиб чиққан географ Абдуллоҳ Мақдисий ўзининг «Аҳсану-т-тақосим фи маърифати-л-ақолим» асарида Хоразмда деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо ишларининг ғоятда ривожланганлигини таъриф қилиб, аҳолисининг маданий савияси юксаклигини ҳам таъкидлаб ўтади⁶.

Сомонийлар давлати емирилгандан сўнг хоразмшоҳлар пойтахтига айланган Урганч Урта Осиёда энг йирик илм марказига айланади. Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Ибн Мискавайҳ, Абу Наср Арроқ, Абу Саҳл Масиҳий, Абулхайр Ибнулхаммор сингари кўпгина олимлар Урганчда тўпланиб, Маъмун ибн Маъмун саройида Хоразм академияси ташкил топади. Маҳмуд Ғазнавий Урганчни босиб олгандан кейин (1017) академия тарқаб кетади: Ибн Сино Эронга ҳижрат қилади, Абу Райҳон Беруний Ғазнага — Маҳмуд Ғазнавий саройига кетишга мажбур бўлади. Бироқ шунга қарамасдан, Хоразмда илмий ҳаёт тўхтамайди, кетиб қолган устозлар ишини шогирдлар давом эттирадilar.

Маҳмуд Замахшарийнинг туғилиб, баловатга етган даври Султон Маликшоҳ Салжуқий (1072—1092) подшо, Низомулмулк (1017—1092) вазирлик қилган даврга тўғри келди: Низомулмулк давлат арбоби сифатида маориф ва илму фанни кучайтириш соҳасида катта ишлар қилди. У Бағдод, Басра, Балх, Нишопур, Тус, Ҳирот, Исфаҳон каби шаҳарларда мадрасалар қурдиради. Исфаҳондаги

⁶ Хоразм аҳлининг одоби хусусида бошқа муаллифлар ҳам гапирганлар. Машҳур араб сайёҳи Ибн Батута (1303—1378) «Тухфату-н-наззор фи ғаронбу-л-амсор ва ъажон-бу-л-асфор» асарида «дунёдаги ҳеч бир ўлкада Хоразм элидан ахлоқи яхшироқ, олижаноброқ ва мусофирпарварроқ эли кўрмадим»,— дейди.

Умар Хайём илмий иш олиб борган расадхона ҳам Низомулмулк даврида бунёд қилинган.

Маҳмуднинг отаси Умар ибн Аҳмад ўқимишли киши бўлиб, дастлабки таълимни ўғлига ўзи беради. Маҳмуднинг илмга бўлган қобилияти ва иштиёқини кўрган отаси унинг ўқишини давом эттириш ниятига тушади. Бироқ Маҳмуд йиқилиб бир оёғидан ажрайди ва ёғоч оёқ билан юришга мажбур бўлади. Шундан сўнг Умар ибн Аҳмад ўғли Маҳмудга чеварлик ҳунарини ўргатмоқчи бўлади.

Маҳмуднинг бу жисмоний камчилигини унинг юзига солувчилар кўп бўлган бўлиши керак, чунки у ўзининг «Навобиғу-л-калим» асарида «кам раъайту ман аъраж фи даражи-л-маъолий аъраж ва ман саҳиҳу-л-қадам, лайса лаҳу фи-л-хайр қадам», яъни «олижаноблик сўқмоғидан чаққон ўрлайдиган оқсоқларни ва эзгулик йўлида оёқ босолмайдиган оёғи соғларни кўп кўрганман», дейди. Бу ерда Замахшарий «аъраж» (яхши ўрловчи) ва «аъраж» (оқсоқ) сўзларининг шаклдошлигидан моҳирона фойдаланган. «Қадам» сўзининг такрорланиши ҳам жуда ўринли тушган. Мана шу бир гапнинг ўзи, биринчидан Замахшарийнинг забардаст услубшунос ва моҳир сўз устаси эканлигига, иккинчидан араб тилини аъло даражада билганлиги, учинчидан, соғлом фикрли олим бўлганлигига далил бўла олади.

Маҳмуд чевар бўлишни истамайди ва отасидан Урганч мадрасаларидан бирига киритиб қўйишни илтимос қилади. Бу илтимос бажарилади ва Маҳмуд эҳтирос билан илм ўргана бошлайди, хат санъатини яхши эгаллаган Маҳмуд Урганчда моддий эҳтиёжи учун хаттотлик ҳам қилади.

Урганчда Маҳмуд Замахшарий Абумузар Маҳмуд ибн Жарир Заббий Исфаҳонийдан дарс олади. Абумузар кучли тилшунос бўлиб, у тил илмида «фариду-л-аср» ва «ваҳиду-д-дахр» (ягонаий даврон) эди. Бу олим бир қанча вақт Хоразмда истиқомат қилади, ўзининг чуқур ва ҳар тарафлама билими, хушфеъллиги, олижаноблиги билан шуҳрат қозонади ва кўплаб адиб, тилшунос олимларни етиштиради. Абумузар муътазил бўлиб, муътазилликни Хоразмга ҳам ёяди. Муътазиллик (ёки иътизол) ислом фалсафасидаги бир йўналиш бўлиб, VIII асрда Ироқда вужудга келади. Муътазилларнинг пешвоси Мадинада туғилиб, Басрада турғун бўлиб қолган Восил ибн Ато (699—748) дир. Муътазиллар ақидасига кўра

инсоннинг қилмиши қадарда белгиланган тарзда мажбуран эмас, балки эркин равишда унинг ўз ихтиёри билан содир бўлади. Муътазилликка фикр эркинлиги, ақл ва ҳужжатга ишониш ва адолат билан иш кўриш хос.

Маҳмуднинг ўткир зеҳни ва тиришқоқлигини кўрган Абумузар уни ўзига шогирд қилиб олади ва ундан ўзининг илмий ва моддий ёрдамини сира аямасдан ҳар тарафлама тарбиялайди. Маҳмуд ҳам ўз устозига қаттиқ ихлос қўйиб, унинг битим ва ахлоқий фазилатларини мукамал ўзлаштиришга ҳаракат қилади ва ундан муътазилликни ҳам қабул қилади.

Абумузар Маҳмуд Замахшарийнинг асосий ва энг сеvimли устози бўлиб қолади. Устоз вафот этганда шогирд марснә ёзади.

Замахшарий Урганчда таҳсил имкониятларидан фойдаланиб бўлгач, янги илм қидириб Ассаолибий (961—1037) «илм толибларининг каъбаси, ер юзидаги адиблар юлдузининг матлаи (чиқиш ўрни) ва фозиллар макони» деб атаган Бухорога боради. Бу ерда Замахшарий Шайхулислам Наср Ҳорисий, Абусаъд Шакконий ва Абулхаттоб ибн Абулбатир сингари олимлардан дарс, таълим олади.

Шундан кейин Замахшарий Хуросонга сафар қилади. Исфаҳонга боради, Салжуқийлар саройида хизмат қилади. Шоҳ Муҳаммад ибн Нўштагин (1097—1127) даврида Замахшарий Хоразмга қайтади, унга қасида ёзади ва хизматида бўлади. Замахшарий ўзининг машҳур «Муқаддамотул-л-адаб»ини Муҳаммад Нўштагиннинг ўғли Отсизнинг илтимоси билан ёзади.

Замахшарий 512-ҳижрийда (1118—1119) қаттиқ касал бўлади ва бундан кейин шоҳ ва амалдорлар ҳузурида хизмат қилмасликка, илмий иш билан шуғулланишга аҳд қилади. Замахшарий тузалгандан кейин Бағдодга боради, уни томоша қилади ва олимлар суҳбатида бўлади. Замахшарий Бағдоддан Маккага сафар қилади, Ҳижоз ва умуман араб ярим оролининг ҳамма ерини кезиб чиқади. Маккада икки йилча тургандан сўнг ўз элига қайтади. Замахшарий Хоразмда бир қанча вақт тургандан кейин Шомга, Дамашққа, сўнгра Маккага боради. Маккада Замахшарий ўзининг «Ал-кашшоф» асарини тугатиб яна ўзининг она тупроғига қайтади ва қолган умрини ўз элида ўтказди.

Замахшарий Урганчда 538 йил зулҳижжа ойи арафасида (4 июнь 1144 йил) оламдан ўтади. Ибн Батутанинг айтишича, Замахшарийнинг қабри шаҳар ташқарисида бўлиб устига қубба ўрнатилган.

Замахшарий ўзининг баракали ҳаёти давомида кўплаб шогирдлар етиштирди. У қаерга бормасин, унинг илмидан баҳраманд бўлишга муштоқ бўлган толиби илмлар йнғилар эди. Замахшарий олимлик даражасига кўтарилган шахсларнинг ҳам илмий жумбоқларини ҳал қилиб берар эди.

Замахшарлик Омир Ибнулҳасан, табаристонлик Исмоил ибн Абдуллоҳ, абивардлик (Хуросон) Абдуррахим ибн Абдуллоҳ, самарқандлик Аҳмад ибн Маҳмуд ва бошқа кўплаб машҳур олимлар Замахшарийнинг шогирдларидир.

Замахшарий инсоният илми хазинасига элликдан ортиқ қимматбаҳо асар қўшди ва шу мерос туфайли абдий тирикдир ва бугунги илмий ҳаётда фаол иштирок қилмоқда ва бундан кейин ҳам иштирок қилади.

Замахшарий асарлари

Замахшарий араб тилида назм ва наср билан ёзилган бадий асарлардан ташқари тилшунослик, адабиётшунослик, фалсафа, ислом тарихи ва бошқа фанларга оид, юқорида айтганимиздек, элликдан ортиқ муҳим илмий асар яратди. Замахшарийнинг бизга етиб келган ва фанга маълум бўлган асарлари қуйидагилар:

Муқаддамату-л-адаб. Араб лексикаси ва грамматикасига оид материал форсча, баъзи нусхаларда хоразмча, туркча ва мўғулча таржималари билан берилган. Бу асарнинг қўлёзма нусхалари кўп. Германия, Миср, Туркия, Эрон ва Совет Иттифоқида чоп қилинган нусхалари ҳам бор.

Асосу-л-балоға (чечанлик пойдевори). Араб тилининг изоҳли луғати. Қоҳирада 2 жилд қилиб босилган.

Алфоиқ фи ғариби-л-ҳадис (ҳадисдаги нотаниш сўзларни ўзлаштирувчи). Кам ва кўчма маънода қўлланилган араб сўзларининг изоҳли луғати. Ҳайдарободда ва Мисрда бостирилган. Қўлёзма нусхалари кўп, Тошкентда Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ҳам бор.

Алжибол ва-л-амкина ва-л-миёҳ (тоғ, манзил ва сувлар). Топонимик асар. Латинча таржимаси билан Лейденда нашр қилинган.

Аъжабу-л-ъажаб фи шарҳи ломияти-л-ъараб (Ломияту-л-ъараб» шарҳи ҳақида қизиқдан қизиқ фикрлар), Жоҳилия давридаги араб шоирларидан Асад ибн Жобир Шанфарийнинг «Ломияту-л-ъараб» номли шеърига шарҳ. Истанбул ва Қоҳирада чоп қилинган.

Ал-муфассал. Араб грамматикасига оид жуда қимматли асар. Немис тилига таржима қилинган. Европа ва Мисрда нашр этилган.

Албунмузаж (ўртак) «Ал-муфассал» нинг мухтасари. Истанбул ва Мисрда босилган.

Алмуҳожот би-л-масоили-н-наҳвия (грамматика масалалари ҳақида фикрлашиш) ёки **Алъяҳожийи-н-наҳвия** (грамматик жумбоқлар). Миср миллий кутубхонасида қўлёзма нусхаси сақланади.

Ал-кустос фи-л-ъаруз (Араб ўлчови). Лейден ва Берлинда қўлёзмалари бор. Шу қўлёзмалардан бирининг фотонусхаси Тошкент Давлат университетининг асосий кутубхонасида сақланади.

Навобиғу-л-калим (ҳикматли сўзлар). Французчага таржима қилинган, Париж, Миср, Байрут, Истанбул ва Қозонда нашр этилган.

Мақомоту-з-Замахшарий. Эллик мақомдан иборат дидактик асар. Бу асарни Замахшарийнинг ўзи шарҳлаб, алоҳида асар ёзган ва уни «**Шарҳу мақомоти-з-Замахшарий**» деб атаган. Бу икки асар биргаликда Қоҳирада нашр этилган.

Ал-муस्ताқсо фи амсоли-л-ъараб (Араб мақолларини ниҳоясига етказувчи). Бу асарга 3500 га яқин мақол тўпланган. Ҳайдарободда нашр қилинган.

Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб (Уғит ва насиҳатларнинг олтин мунчоқлари). Юз мақолалик панд, насиҳат, яхши хислатлар ва ҳикматли сўзлардан иборат асар. Немис ва француз тилларига таржима қилинган. Вена, Штутгард, Париж, Байрут ва Мисрда чоп этилган.

Рабиъу-л-аброр ва нусусу-л-аҳёр (Поклар ҳамдами ва яхшилар ҳужжати). Лейден, Берлин, Мисрда қўлёзма нусхалари мавжуд. Мисрда босилган.

Аннасониҳу-с-сиғор ва-л-баволиғу-л-кибор (Кичиклар ихлоси ва улуғлар етуклиги). Қўлёмаси Мисрда сақланади.

Ал-қасидату-л-баъузийя ва ухро фи масоили-л-Ғаззолий (Ғаззолий масалаларида «Баъузия» қасидаси ва бошқалар). Қўлёмаси Берлинда сақланади.

Нузҳату-л-мустаънис (шодлик талабгорининг қувончи). Қўлёмаси Туркияда.

Дивону-з-Замахшарий (Шеърлар тўплами). Қўлёмаси Миср миллий кутубхонасида сақланади.

Ал-кашшофу ʻан ҳақоиқи ғавомизу-т-танзил ва ʻуюну-л- ақовил фи вужуҳи-т-таъвил (қуръондаги берк ҳақиқатлар очқичи ва изоҳлаш йўллари ҳақида ривоятлар кўрсатқичи). Қисқача «Ал-кашшоф» деб аталадиган бу асар қуръон тафсирига бағишланган. Замахшарий бу асарда қуръоннинг филологик таҳлилига кўпроқ эътибор берганлиги учун унинг филологик қиммати жуда катта. «Ал-кашшоф» Мисрда нашр этилган.

Булардан ташқари яна Замахшарий рисоаларидан иккитасининг қўлёмаси Берлинда мавжуд, деган фикр бор.

Замахшарийнинг номи маълум, лекин топилмаган асарлари қуйидагилардир:

Руусу-л-масоил; Муъжаму-л-ҳудуд, Ал-минҳож; Золату-н-ношид ва-р-роиз фи ʻилми-л-фароиз, Мухтасару-л-мувофиқа байна аҳли-л-байт ва-с-саҳоба, Шақоиқу-н-нуъмон фи ҳақоиқи-н-нуъмон, Шофию-л-ʻай, Шарҳу абёти китоби Сибавайҳ, Аламолий фи-н-наҳв, Ал-муфрад ва-л-мураккаб, Шарҳу баъзи мушкилот-л-Муфассал, Дивону-р-расоил, Дивану хутаб, Дивану-т-тамсил, Таслпятау-з-зарир, Рисолату-л-асрор, Рисолату-н-носиҳа, Савоирул-л-амсол, Рисолату-л-масъама.

Замахшарий — тилшунос

Замахшарий араб тилшунослиги ривожига жуда катта ҳисса қўшган олим эди. Буни ўрта аср филологларигина эмас ҳозирги араб филологлари ҳам эътироф қиладилар.

Замахшарий ўзининг «Асосу-л-балоға» асари билан араб луғатчилигини (лексикографиясини) бир неча поғона юқори кўтарди. Замахшарий биринчидан луғат-

даги сўз сирасига луғатдан фойдаланишни осонлаштирадиган янгилик киритди.

Халил ибн Аҳмад (718—701) ўзининг «Китобу-л-ъайн» номли луғатида сўз сирасини товушнинг талаффуз ўрнига қараб берган ва ўз луғатини айн (ъайн) ҳарфи билан боғлаган эди.

X асрга келганда Форобда туғилиб, Нишопурда вафот этган Абу Наср Жавҳарий ўзининг «Тожу-л-луға ва саҳ-ҳоҳу-л-ъарабийя» луғатида сўз сирасини алифбе тартибида, бироқ биринчи навбатда охирги ҳарфни, сўнгра биринчи ҳарфни, ундан кейин ўртадаги ҳарфларни назарга олган ҳолда берган.

Абу Наср Жавҳарийнинг замондоши Аҳмад ибн Форс ўз луғатида сўз тартибида аввал биринчи, сўнгра иккинчи ва ундан кейин учинчи ҳарфларни эътиборга олади, алифбе тартибига биринчи ҳарфдан кейинги ҳарфларда риоя қилмайди.

Маҳмуд Қошғарий (XI аср) ҳам ўзининг «Девону луғоти-т-турк» ида сўз сирасини тамоман янгича беради. У сўзларни алифбе тартибида, лекин ҳарфларнинг сонини ҳам назарга олади ва отларни алоҳида феълларни алоҳида беради. Маҳмуд Қошғарий туркий тиллар учун қўллаган бу усулни араб луғатида қўллаб бўлмайди.

Замахшарий «Асосу-л-балоға» луғатида сўзларни биринчи навбатда биринчи ҳарфни ва ундан кейинги ҳарфларни ҳам назарга олган ҳолда алифбе тартибида беради. Бу усул сал ўзгарган шаклда ҳозирги замон лексикографиясида ҳануз қўлланмоқда.

Сўзларни изоҳлаш борасида ҳам Замахшарийнинг катта ҳиссаси бор. У сўзларнинг асл маъносинигина бериб қолмасдан, уларнинг кўчма маъноларини муфассал, лекин оз сўз билан лўнда қилиб беради ва берилган маъноларни тасдиқловчи мисоллар келтиради. Замахшарий сўзни қайси ибораларда, қандай маънода қўлланишига ҳам эътибор беради, ундан ташқари кўпинча сўзнинг кўчма маъноларининг пайдо бўлиш сабабларини ҳам кўрсатиб ўтади.

Замахшарийнинг «Ал-фоиқ фи ғариби-л-ҳадис» асари ҳам луғат бўлиб ҳадис ва адабиёт асарларида учрайдиган ва маъносини англаш қийин бўлган сўзларга бағишланган. Бунда ҳам сўзлар алифбе тартибида берилиб, унинг маъноси изоҳланади ва маънони очувчи шеърини ёки насрий мисоллар берилади.

Замахшарий ажойиб топонимик асар ҳам яратди. Бу асар «Ал-жибол ва-л-амкина ва-л-миёҳ» ёки «Китобу асмой-л-адвия ва-л-жибол» деб аталади. Китобда географик номлар алифбе тартибида берилиб, аввал шу ном қайси жой, тоғ ёки сувнинг оти эканлиги айтилади, сўнгра шу номнинг қўйилиш сабаби ва ундан кейин шу ном билан боғлиқ ривоят ва шеърлар келтирилади.

Замахшарийнинг «Муқаддамату-л-адаб» асари араб тили учунгина эмас, балки бошқа тиллар учун ҳам муҳимдир. Бу асар беш қисмдан иборат бўлиб, биринчисида исм туркумига кирувчи сўзлар, иккинчисида феъллар, учинчисида, кўмакчилар, тўртинчисида исмларнинг турланиши, бешинчисида феълларнинг тусланиши берилган. Араб сўзларининг остида баъзи нусхаларда фақат форсча, баъзисида туркча ҳатто мўғулча таржималари ҳам берилган. Бу асар сўзларининг хоразм тилига таржима қилинган нусхаси ҳам бор. Бинобарин «Муқаддамату-л-адаб»даги форс-тожик ва хоразмча сўзлар эроншуносларни қизиқтирса, туркий сўзлар туркшуносларни, мўғул сўзлари мўғулшуносларни қизиқтириб келмоқда.

«Муқаддамату-л-адаб»нинг форсий ва туркий таржимаси бор нусхалари ўзбек тарихий лексикологияси, жумладан лексикографияси учун жуда қимматлидир, чунки ундаги туркий сўзларнинг ҳам арабча, ҳам форс-тожикча муодилларининг бўлиши уларнинг маъносини тўғри аниқлашда катта ёрдам беради.

Замахшарий араб грамматикаси соҳасида ҳам машҳурдир. Унинг «Ал-муфассал» асари араб тили грамматикасига бағишланган мукамал ва юксак даражадаги асарлардан бири ҳисобланади. Шунини айтиш керакки, у араб тили грамматикасига оид кўпгина масалаларни грамматикага бағишланмаган асарларида ҳам ечиб берган. Замахшарийнинг «Ал-кашшоф» асарида ҳам араб тили грамматикасининг кўпгина нозик томонлари усталик билан очиб берилган.

Замахшарий — адабиётшунос

Замахшарий бевосита адабиётшуносликка оид асарлар ҳам яратди. Бироқ адабиётшуносликка бевосита алоқадор бўлмаган асарларида ҳам адабиётга, хусусан

услугбуносликка ва шеършуносликка тегишли бўлган масалаларни ҳал қилди. Бу соҳада ўзигача мавжуд бўлган назарий фикрларни ривожлантирди, янги материаллар билан бойитди ва ўзигача тилга олинмаган назарий фикрларни майдонга ташлади.

Замахшарий ўз асарларида бадий тасвир воситаларига қисқа, лекин аниқ ва нозик изоҳлар беради. Масалан, киноя билан таъриз санъатлари бир жиҳатдан бирига ўхшаб кетади. Шунинг учун баъзи филологлар бу икки санъатни бир санъат деб кўрсатадилар. Замахшарий эса булар орасида фарқ борлигини кўрсатиб «Бирор нарсани ўз номи билан эмас, бошқа сўз билан атасанг, бу киноядир» дейди ва мисоллар келтиради.

Таъризда эса бирор мақсадни аниқ айтмасдан шунга ишора қилинади. Масалан, бир муҳтож ҳожат билан бировнинг олдига келиб ўз ҳожатини аниқ айтмасдан, «саховатли юзингизни бир кўрай деб келдим» деса, бу таъриздир, дейди Замахшарий.

Замахшарийнинг бадий воситалардан фойдаланиш масаласидаги фикрларидан бири шундан иборатки, бадий восита маъно ва тил қондаларига мос бўлиши керак.

Замахшарий араб мақолларини йиғиб ўрганиш борасида ҳам катта илмий-тадқиқот ишлари олиб бориб, «Ал-муस्ताқсо фи амсоли-л-ъараб» асарини ёзди. Бу асарда уч ярим мингга яқин араб мақоли алифбе тартибида берилган.

Замахшарий мақолларнинг маъносинингизна изоҳлаб қолмасдан, уларнинг тарихини, вужудга келиш сабабларини батафсил тушунтиради. Баъзи мақолларнинг ишлатилишига мисол қилиб шеърий ва насрий парчалар келтиради. Масалан, Замахшарий «зараба ахмосан ли-асдос» (найранг ишлатмоқ) мақолига тахминан шундай изоҳ беради: «ахмос»ни «асдос»га ўтказмоқ, «ахмос» ва «асдос» туя суғоришдаги «химс» (беш кунда бир суғориш) ва «сидс» (олти кунда бир суғориш)нинг кўплигидир. Бу мақолнинг келиб чиқиши шундай: узоқ сафарга отланадиган киши туясини сувсизликка чидашга ўргатади. Суғоришни секин-аста камайтира бориб охирги нуқтага етказгандан кейин чўлга киради, туя чидайдди. У аввал беш кунда бир суғорса, кейин олти кунда бир сув беришга ўтади...

Замахшарий фалсафаси

Замахшарийнинг фалсафий қарашлари муътазилликка (ёки эътизолчилик) асосланган. «Муътазил»нинг луғавий маъноси «четлашган» «иътизол»ники «четлашиш»дир. Муътазилларнинг имоми Восил ибн Ато зуҳднинг Басра мазҳабига асос солган Алҳасан Басрийнинг халқасидан четлашади ва шундан кейин Восил ибн Ато ва унинг ҳамфикрларини «муътазил» деб атай бошлайдилар.

Муътазилликнинг асосий принципларидан бири тавҳиддир. Муътазилларнинг тавҳид таълимотига кўра, оллоҳ маълум бир жисмга, кўринишга ва муайян бир маконга эга эмас ҳамда унинг зоти билан сифати ягонадир, зотидан ташқари мустақил сифатларга эга эмас. Уни ҳам дунёда ва ҳам охиратда кўриш мумкин эмас.

Муътазилликнинг иккинчи муҳим принципи инсон эркинлигидир. Муътазилларнинг фикрига кўра, инсон хатти-ҳаракати олдиндан белгилаб қўйилган эмас, шунинг учун инсоннинг қилмиши ўзига боғлиқ. Унинг ҳаракати қадарда белгиланган тарзда эмас, ўз ихтиёри билан эркин равишда содир бўлади. Бинобарин, инсон ўз қилмишига ўзи жавобгар.

Муътазилликнинг яна бир муҳим принципи адл, яъни адолатдир. Адл принципи шундан иборатки, табиат эдилона яратилган ва унда адолат ҳукм суради. Яхшиликка яхши мукофот бор. Ёмонликнинг ўзига яраша жазоси мавжуд.

Бу принциплар инсондан одил бўлишни, ёмонликдан узоқ бўлиб, яхшилик қилишни ва бошқаларни ҳам ёвузликдан қайтариб, эзгуликка ундашни талаб қилади.

Замахшарийнинг асарларида мана шу фалсафий қараш ва шу фалсафага асосланган эзгу ният ва хайрли ишларга даъват акс эттирилган.

Замахшарий ёзувчи ва шоир

Замахшарий олим бўлиш билан бирга моҳир ёзувчи ва шоир ҳам эди. Олимнинг араб тили, адабиёти ва услуби соҳасидаги илмий билимлари унинг бадий асарларида амалий акс этган.

Замахшарийнинг «Навобиғу-л-калим», «Мақомоту-з-Замахшарий», «Атвоқу-з-Заҳаб» асарлари ва бошқа

китобларининг айрим қисмлари бадий насрнинг юксак намуналари ҳисобланади.

«Навобиг-л-калим» Замахшарий афоризмларидан иборат бўлиб, ундаги ҳикматли иборалар ҳам ғоявий, ҳам бадий жиҳатдан юксак даражададир.

«Мақомату-з-Замахшарий» ўғит ва насиҳатлардан иборат асар бўлиб, 50 мақом (фасл)дан иборат, ҳар мақомнинг, «мақомату-л-марошид» (мазҳаблар мақоми), «мақомату-т-тақво» (тақво мақоми), «мақомату-зуҳд» (зуҳд мақоми), «мақомату-л-қаноъа» (қаноат мақоми) «мақомату-л-ъиффа» (иффат мақоми) каби номи бўлиб, бу мақомларни Замахшарий «Е Аболқосим» (эй Абулқосим) деб бошлайди.

Замахшарийнинг «Атвоқу-з-заҳаб» фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб» ва «Аннасоиҳу-с-сифор ва-л-баволиғу-л-кибор» китоблари ҳам дидактик асарлар бўлиб, кичик-кичик мақолачалардан иборат. Бу асарлар саж билан ёзилган бўлиб, Шарқ адабиётига хос санъат билан безатилган.

Замахшарийнинг арабча девони ҳам бор бўлиб, унга лирик ва фалсафий шеърлар, қасида, фахрия, марсия ва назмий мактублар тўпланган.

✽

«Муқаддамату-л-адаб»дан намуна

Бундан уч йил бурун польшалик машҳур шарқшунос Зайончиковский «Муқаддамату-л-адаб»нинг Истанбулда топилган бир нодир нусхасидаги ҳайвон номларига бағишланган бобини Варшавада чиқадиган «Рочник ориенталистични» (Шарқшунослик солномасида) нашр этди. Биз унинг сўзлигини ўзбекча ҳарфлар билан берамиз:

<i>арабча (бир-лик, кўплик)</i>	<i>форс-тожикча, туркийча</i>	<i>ўзбек адабий тилида</i>
баҳима	чаҳорпой	тўрт оёқли
баҳойим	йилқи	уй ҳайвони
наъам	м ¹	қорамол билан
анъом	шутур аз се то даҳ ²	қўйнинг умумий номи
баъир	тева	
буърон	шутурон	туя
ибил		
ибил ³	тевалар	туялар

¹ м. мислуҳ (ўшанга ўхшаган), яъни олдинги сўзга маънодош

² „аз се то даҳ“ (учдан ўнгача) „буърон“га тегишли.

³ иккинчи „и“ тушиб қолиши ҳам мумкин.

суда ⁴	шутурон-и гузошта аттинмиш тева	бўш қўйилган туя (қариб, ишга ярамай қолган)
сарма	шутур аз даҳ то чиқил ⁵ угур тева	туя уюри
завд	—	сони ўттиздан кам
азвод	кичик угур	бўлган туя уюри
жамал	шутури нар	эркак туя
жимол	эркак тева	
жамола	—	урғочи туя
жамолот	тиши тева	
жаммол	шутурбон	туябоқар
—	тевачи	
ноқа	шутури мода	она туя
пуқ	инган	
бакр	шутурбача	раста бўлган
биккора	й?шир тўлдирмиш тўрум	бўталоқ
фасил	шутурбачча аз шир боз карда	сутдан ажратилган
фасалон	азрилмиш тўрум	бўталоқ
рубоб	шутурбаччайи баҳорий	баҳорда туғилган
рибоб	туғмиш йаз	бўталоқ
ҳубаб	шутурбачча-йи тирмо- ҳий ⁶	ёзда туғилган
—	йай туғмиш	бўталоқ
ибн маҳоз	яксола, нар	бир яшар эркак
—	бир яшар эркак тўрум	туя
бинт махоз	яксола, мода	бир яшар урғочи
—	бир яшар тиши	туя
ибн лабун	дусола, нар	икки яшар эркак
—	икки яшар эркак тўрум	туя
бинт лабун	дусола, мода	икки яшар
банот лабун	икки яшар тиши	урғочи туя
ҳиққ	сесола ба чаҳорум даро- мада	учга тўлиб,
ҳиқоқ	уч яшар тўртинчка кир- миш эркак тўрум	тўртга қадам
жазаъ	чаҳорсола ба панжум даромада	қўйган эркак туя
—	тўрт яшар бешинчка кирмиш ⁷	беш ёшга қадам қўйган туя
сино	панжсола ба шашум да- ромада	олти ёшга қадам

⁴ „сада“ шаклига ҳам эга. Бу сўзнинг кўплиги ҳам, бирлиги ҳам, бир хил.

⁵ туя, ўндан қирқтагача.

⁶ тир ойи, яъни саратонда туғилган.

⁷ „жазаъ“ ва ундан кейинги сўзлар бошқа ҳайвонларга нисба-тан ҳам қўлланади. Шунинг учун „тўрум“ ёки „тева“ тушириб қол-дирилган бўлса керак.

—	беш яшар олтинчка кир- миш	қўйган туя
рабоъий	шашсола ба ҳафтум да- ромада	етти ёшга қадам қўйган туя
—	олти яшар етинчка кир- миш	
садис	ҳафтсола ба ҳаштум да- ромада	саккиз ёшга қадам қўйган туя
—	ети яшар секисинчка кирмиш	
бозил	ҳаштсола ба нуҳум да- ромада	тўққиз ёшга қадам қўйган туя
бузул ⁸	секиз яшар тўқусунчка кирмиш	
мухлиф	нўҳсола	тўққизга тўлган туя
—	тўқуз яшар	
ъавд	шутури пир	қари туя
—	қари	
фаҳал ⁹	шутури нар	туянинг айгири
фуҳул	буғро	
фаниқ	м	муқаддас деб ҳисобланган туя
—	—	туя оғзидан чиқадиган кўпик
луғом	кафаки шутур	
—	кўпуги	
таруқа	шутури мода ¹⁰	туянинг байтали бўлса керак
—	—	
хулфа	обистан	бўғоз туя
—	юклуқ инган	
маҳоз	наздик ба зодан	туғиши яқинлашган туя
—	—	
ъашро ¹¹	даҳ моҳ обистан	қорнида ўн ойлик боласи бор туя
ъишор	ўн ойлик	урғочи туянинг ёши
қалус	мода-йи жавон	
қаломс	йигит инган	
ноб	мода-йи пир	урғочи туянинг қариси
ниб	қари инган	
бадана	шутури қурбоний	сўқимга боқиман туя
будун	қурбоний инган	
жалс	қавий	бақувват туя
—	кучлук тева	
омун	шутур ки билағзад ¹²	тоймайдиган туя
—	татинмаған ¹³ тева	
ҳарф	шутури лоғар	ориқ туя
—	аруқ инган	
ҳалуб	шутури душидани	соғин туя

⁸ „буззал“ шаклига ҳам эга.

⁹ „фаҳл“ бўлиши керак эди.

¹⁰ урғочи туя.

¹¹ „ъушаро“ шакли ҳам бор.

¹² бошқа нусхада „налағзад“.

¹³ „тайинмаған“ бўлиши керак эди.

ҳулуба	сағилған инган	
лақуҳ	гушн афканда	қочган урғочи туя
лиқоҳ	буғрасамиш дава	
лақҳа	м	серсут туя
лиқаҳ	—	
роҳила	барнишастани	минишга ярайдиган ур- ғочи туя
равоҳил	мингу ¹⁴ инган	
матийя	м	миниладиган туя
матоё	—	
қаъуд	м	туябоқар миладиган туя
—	—	
раҳул	м	кўп миниладиган, миниш- лик туя
—	—	
шимилла	м	чопион туя
—	—	
ъайрона	бо қу жаҳонда	қулондай югурадиган туя
—	қулондек югурган тева	

Фасл

бухтий	—	хуросон туяси ¹⁵
бухут, бахо- тий	хуросоний тева	
мишфар	лаб-и шутур	туя лаби
машофир	—	
заръ	пистон	елин
зуруъ	елин ¹⁶	
халф ¹⁷	—	эмчак
ахлоф	—	
ҳаёу-и-ноқа	фирж-и шутур-и мода инган...?	урғочи туянинг жинсий аъзоси
—	—	
миқлам	нара-йи шутур	эркак туянинг жинсий аъзоси
—	буғра закарн	туянинг мойги
сибл ¹⁸	—	
—	хасяси	
киркира	сийна-йи шутур	туя тўши
карокир	тўши	
сафина	зону-йи шутур	туя тиззаси
сафинот	—	
фирсин	сунб-и шутур	туя товони
фаросин	тобони	

¹⁴ „мин“ сўзининг „мун“ шакли ҳам бор, шунинг учун „мунгу“ бўлиши ҳам мумкин.

¹⁵ туянинг бир тури бўлиб, ранги қизил ва бақувват.

¹⁶ А. Зайончиковский бу сўзни нотўғри ўқиган.

¹⁷ „хилф“ шакли ҳам бор.

¹⁸ „сил“ деб ўқиш мумкин.

мансим	нохун-и шутур	туя тирноғи
—	туйноғи	
хуфф	мўза-йи шутур	туя пайпоғи
ахфоф	ўтуғи	
баъра	пишкил-и шутур	қумалоқ
баър	қумалоқ	
саном	кўҳон-и шутур	туя ўркачи
асмина	уркучи	
ъароф	барас-и шутур	
—	бурундук	бурундук

Фасл

хишош	м	бурундукнинг
ахишша	—	туя бурнига тикиб қўй- иладиган чўп
ҳизома	барас-и мўйин	қоринбоғ
ҳазом ¹⁹	?	
жарас	дарой-и ханг	қўнғироқ
ажрос	чинграқу	
нисъ	нивор	айил
ансоъ	ўрган	
ҳаббол	расантоб	арқончи
—	ўрганчи ²⁰	арқон
ҳабл	расан	
ҳибол	йип	арқон
шатаи	м	
аштон	—	
расан	м	
арсон	—	арқон
маслус	расан-и се тоҳа	учта қилиб ўрилган
—	учтин йип	арқон
румма	пора-йи расан	арқон
—	пора йип	бўлаг
рибқа	расани гирдбанд	арқон ўрами
—	—	
фарис	чанбар	арқон учидаги ҳалқа
—	—	
ъиқол	зонубанд	чўккан туянинг туриб
—	тиз боғи	кетмаслиги учун тиззаси- ни боғлаб қўйиладиган боғ
батон	шикамбанд	қоринбоғ
—	—	
раҳл	полон	тўқим
риҳол	—	
қатаб	полон-и хурд	кичик тўқим
ақтоб	?	
кур	тамоми полон	тўқим

¹⁹ „ҳазоим“ бўлиши керак эди.

²⁰ „ўргаичи“ бўлса керак.

аквор	тугал полон	тўқимнинг олди
қодима	пеш-и полон	
—	полон элайи ²¹	
охира	пас-и полон	тўқимнинг орқаси
—	арт ёни	
қутуд	чуб-и полон	тўқимнинг ёғочи
—	полон йиғачи	
ҳақиба	жомадан	хуржун
ҳақоиб	ҳуди	

Фасл

бағл	астар	хачир
биғол	хатир	
бағла	астари мода	урғочи хачир
—	тиши хатир	
мукорий	киройкеш	киракаш
—	киройчи	
ҳимор	хар	эшак
ҳумур	эшкак	
ъайр	хар-и гўра ²²	қулон
аъёр	қулон	
фаро	м	қулон
—	—	
жудда	хар-и гўра, хатт-и пушт	қулон орқасидаги қора
—	қулон орқасидаги қора	чизиқ
	чизиқ	
байдона	харгўр-и мода	урғочи қулон
	тиши қулон	
жаҳаш	харкурра-йи нар	
жаҳош	хўдук	хўтик
тавлаб	харгўрбачча қулан	қулон хўтиги
миълаф	охур	охур
—	ақур	
арий	мих-и охур ²³	отни айлантириб совити-
	кавлиг ²⁴ бағлағу йиғач	лидиган махсус катта
аворий		қозиқ
ахийя	м	мол боғлаш учун ерга
авохий	—	қоқилган ҳалқа
ъалаф	маъ ²⁵	ем-хашак
ъулуф	—	
нишвор	нушхор	кавш қайтариш
—	авинхор	
равс	сарқин ²⁶	эшак, от тезаги
арвос	эшкак тезаги	

²¹ Зайончиковский бу сўздаги „й“ни „т“ деб берган.

²² „а“ ортиқча.

²³ охур қозиғи.

²⁴ кавлиг — кавилни; кавил — чопқир от.

²⁵ маъ — маъруф, яъни маълум сўз.

²⁶ „саргин“ бўлиши керак эди.

қазим	жав-и асп	арпа еми
—	йилқи арпаси	ем
ъалиқ	—	
—	м	
михлот	тўбра	тўрва
махолий	—	
ъалиқа	расан-и тубра	тўрва ипи
ъалоиқ	—	
икоф	полон	эшак тўқими
укуф	эшак полони	
барзаъа	—	
барозиъ	чигуқ, йапуғ	ёпиқ
ҳамл, ҳимл	бор	юк
аҳмол	юк	
ъиб	—	юк
аъбо	—	
виқр	—	юк
авқор	—	
висқ	чиҳилман	қирқ ман оғирликдаги
авсоқ	ду бист	юк

Фасл

савр	гов	ҳўкиз
сирон	ўгуз	
бақара	модагов	сигир
—	инак	
баққор	говбон	молбоқар
—	подачи	
ъижл	ғўсола	бузоқ
ажожил	бузағу	
табиъ	яксола	тана
—	тана, бир яшар	
жазаъ	дусола	икки яшар қора мол
—	икки яшар	
сино	сесола	уч яшар қора мол
—	уч яшар	
рабоъий	чаҳорсола	тўрт яшар
—	тўрт яшар	
садис	панжсола	беш яшар
—	беш яшар	мол
солиғ	шашсола	олти яшар қора мол
—	олти яшар	
қарн	шоҳ-и гов	қорамол шохи
қурун	буйнуз	
зилф	сунб-и гов	жуфт туёқ
азлоф	бақанақ	
хисо	саргин-игов	қорамол тезаги
ахсо	тезак	
жомус	говмиш	қўтос
—	м	

Фасл

шот	гўсфанд	қўй
шиёт	қўй	
ғанам	гўсфанд	қўй
ағном	қўй	
заън	миш-и нар	эркак қўйнинг уч яшари
—	эркак ирик	
заъна	миш-и мода	урғочи қўйнинг уч яшари
зон	тиши ирик	
наъжа	тиши қўй ^м	урғочи қўй
ниъожі	—	
кабш	қўч	қўчқор
кабош	буз-и нар	
моъиз	кажи ²⁸	эркак эчки
маъиз, миъ-		
зо ²⁷		
моъиза	буз-и мода	урғочи эчки
—	тиши кажи	
ъанз	— ^м	эчки
аънуз	—	
тайс	гуши	така
тукс	така	
карроз	эркак	серка
—		
қатиъ	рама-йи гўсфанд	
қутъан	угур	отар
лабун	гўсфанд-и ширдон	соғлиқ
—	соғлиқ	
дожин	дастомуз	қўлга ўрганган қўй
давожин	ўгранмиш	
сахла	бўзгола-йи хурд	янги туғилган қўзи
сихол	ё барра-йи хурд	ёки улоқ
	янгила тўғмиш қўзи	
	ё ўғлоқ	
баҳма	барра-йи ширмаст	сутга тўйган қўзи
биҳом	сутка тўймиш қўзи	
нақада	—	тўқли
нақад	тўқли	
жадй	бўзгола-йи нар	эркак улоқ
жидо	ўғлоқ	
ъаноқ	бўзгола-йи мода	урғочи улоқ
ъунуқ	тиши ўғлоқ	
ъатуз	бўзгола-йи гиёхўр	ўт ея оладиган улоқ
—	ўтуқмиш ўғлоқ	
ҳамал	барра	қўзи
ҳумлон	қўзи	
барақ	— ^м	қўзи

²⁷ Зайончиковский „моъиза“нинг кўплиги деб берган.

²⁸ Зайончиковский „ж“ни „ч“ деб ўқиган.

харуф	яксола ²⁴ . . .	қўзи
—	м	
жазаъ	дусола	икки яшар
—	икки яшар	
сино	сесола	уч яшар
—	уч яшар	
рабоъий	чаҳорсола	тўрт яшар
—		
садис	панжсола	
—	беш яшар	беш яшар
солиъ	шашсола	олти яшар
—	олти яшар	

Ҷ Фасл

рақто	гўсфанд-и сиёҳ сафед	ола қўй
—	ала қўй	
раъсо	сиёҳсар	боши қора ³⁰
—	баши қара	
рахмо	сапедсар	боши оқ
—	баши ақ	
хавсо	як чашм сиёҳ. яке сапед	бир қўзи қора, бир
—	бир қўзи қара, бири ақ	қўзи оқ
даръо	сиёҳгардан	
—	бўйни қара	бўйни қора
раҳло ³¹	сиёҳпушт	
—	арқаси қара	орқаси қора
жавзо	сапедмиён	
—	ўртаси ақ	бели оқ
батно	сапедшикам	
—	қарни ақ	қорни оқ
шакло	сапедтуҳигоҳ	
—	биқини ақ	биқини оқ
харжо	пой то туҳигоҳ сапед	
—	биқининга тағру ақ	оёғи биқинигача оқ
ъасмо	як даст сапед	
—	қўли оқ	қўли оқ
ражло	як пой сапед	
—	оёғи ақ	оёғи оқ
ъақсо	шоҳ вопас печида	
—	муйнузи қанқи	шоҳи орқага буралган
қабло	аз пеш печида	
—	алару агри	шоҳи олдинга қараб
насбо	ростсуру	буралган
—	кўни мўйнузлуғ	
қасмо	шикастасуру	шоҳи тик
—		шоҳи синиқ

²⁹ бир яшар.

³⁰ бу белги билдирувчи сўзлар қўйдан бошқа ҳайвонларга нисбатан ҳам қўлланади.

³¹ қўлзмада „ражло“, бошқа нусхада „раҳло“. Тўғриси ҳам „раҳло“ дир.

шарқо	шикофтагўш	қулоғи тилинган
—	тилук қулақлиғ	
жазмо	бурида	қулоғи кесилган
—	кесук қулоғлиғ	
харқо	гўш суроҳ карда	қулоғи йиртилган
—	йиртуқ қулоқлиғ	
қасво	канора-йи гўш бурида	қулоғининг чети кесилган
—	—	
аля	дунба	қўйнинг думбаси
алёна	қузрук	
кабш алён	гўсфанд-и бо дунба	думбали қўй
—	қузруклуқ қўй	
омиха	обила-йи гўсфанд	қўй чечағи
—	қабарчуқ	

Фасл

суф	пашм-и гўсфанд	қўй жуни
асвоф	юнг	
вабар	пашм-и шутур	туя жуни
авбор	чуғд	
шаър	мўй-и буэ	эчки жуни
—	чубур	
мираъзо	пашм-и буз-и нарм	эчки тивити
миръиззо	юлuch (?)	
ъихн	пашм-и рангин	рангли жун
ъухун	бўзоғлиғ юнг	
жиза	пашм-и бурида, барҳам	қирқиб тўплаб қўйилган
—	ниҳода	жун
—	—	
жялмон	дукорд	қайчи
—	қирқлиғ	

Фасл

вахший	чаҳорпо-йи даштий	ёввойи ҳайвон
вахш, вухуш	казик	
забий	оҳу	кийик
зибо	ивик	
забя	оҳу-йи мода	
—	тиши ивик	урғочи кийик
ғазол	оҳубачча	
ғизлон	ўғлоқи	кийик боласи
хишф	м	кийик боласи
—	—	
рашо	м	кийик боласи
—	—	
риъм	оҳу-йи сапед	оқ кийик
—	ақ ивик	
шодин	м	кийик боласи
—	—	
аъфар	оҳу-йи сурх	қизил кийик
ъуфур	қизил ивик	

маҳот	модагов-и даштий	ёввойи сигир
маҳо	сиқун	
жузар	бача-йи гов-и даштий	ёввойи сигир
жаозир	бузоғуси	бузоғи
сувор	рама-йи гов-и даштий	пода
—	угуан	
арнаб	харгӯш	ёввойи қуён
арониб	тавишған	
хузаз	харгӯши нар	эркак қуён
хиззоз ³² — ³³	эркак тавишған	
ъикриша	харгӯши мода	урғочи қуён
—	тиши тавишған	
харниқ ³⁴	харгӯшбачча	қуён боласи
—	ўғлатмақ	
ваъл	буз-и кӯҳий	тоғ эчкиси
авъол	имқа	
урвия	буз-и мод а-йи кӯҳий	тоғ эчкисининг
урво	тиши имқа	урғочиси
сабъ ³⁵	даранда	
сибоъ	азиглиғ казик	йиртқич дайвон
асад	шер	арслон
усуд арслон	арслон	
лайс		арслон
луюс		
лабуа	шер-и мода	урғочи арслон
—	тиши арслон	
шибл	бачча-йи шер	арслон боласи
ашбол	арслан ануги	
бурсун	нохун-и шер	арслон тирноғи
баросин	тирноқи	
зиъб	гурғ	бӯри
зноб	қурт	
сийд		бӯри
сийдон		
сирҳон		бӯри
сароҳин		
симъ	гурғбачча	бӯри боласи
—	ануги	
силқа	гурғ-и мода	урғочи бӯри
—	тиши қурт	
саълаб	рубоҳ	тулки
саъолиб	тилку	
суълубон	рубоҳ-и нар	эркак тулки
—	эркаги	
сармала	мода	урғочи тулки
—	тишиси	
забъ	кафтари нар	эркак сиртлон
зибоъ		

³²—³³ қўлёзмада „хузан“, „хиззан“.

³⁴ „хирнақ“ шаклига ҳам эга.

³⁵ „сабуъ“ ва „сабаъ“ шакллариға ҳам эга.

зибъон	кафтар-и нар	эркак сиртлон
—	эркак кафтар	
фуръул	кафтарбача	сиртлон боласи
—	кафтар ануги	
зуррофа	шутургов-и паланг	жирафа
—		
дибб	хирс	айиқ
дибоба	айиг	
дайсам	хирсбача	айиқ боласи
—	айиг ўғлони	
фаҳд	барс, йўз	барс
фухуд	асру	
фаҳход	йўзбон	барсбоқар
—	асручи	
намир	паланг	қоплон
нумур	қапланг	
фил	пил	фил
фуюл	маъ [руф]	
дағфал	пилбача	фил боласи
—	маъ [руф]	
хинзир	хук	тўнғиз
ханозир	тўнгуз	
хиннавс	хукбача	тўнғиз
ханонис	чўчқи	боласи
қирд	ҳамдуна	маймун
қирода	бичин	
қишша	ҳамдуна-йи мода	урғочи маймун
—	тиши бичин	
руббоҳ	ҳамдуна-йи нар	эркак маймун
—	эркак бичин	
каляб	саг	
—	ит	ит
каллоб	сагбон	итбоқар
—	итарчи ²⁶	
калобизий		итбоқар
калобиза		
зиъний	...?	тезчопар ит
—	чабак ит	
ърнуж	саг-и дасткор	овчи ит
	ав ити	
жирв	сагбача	кучук
жиро	анук	
сажур	гардан банд-и саг	бўйинкбоғ
савожир	ҳалқаси	
ибн овий	шағол	чиябўри
банот овий	чақол	
ибн ърс	сиёҳросу	кўзан
—	кўзан	

²⁶ бу сўзнинг маъноси „Древнетюрский словарь“да (Ленинград, 1969) сокольник — қушчи деб берилган, бу сўзнинг арабчаси *каллоб* ва форсчаси *сагбон* бўлгач, итбоқар — итни овга ўргатувчи кишини билдиради.

зарнон
—
синнавр
санонир
ҳирра
ҳирар

ушкурхўр
бурсуқ
гўрба-йи нар
эркак чатук
гўрба-йи мода
тиши чатук

бўрсик
эркак мушук
урғочи мушук

Фасл

ҳомма
ҳавомм
забб
зибоб
ҳисл
ҳусул
варал
варлон
қунфуз
қанофиз
дамла
—
сулахфот
салоҳиф
ъазот
ъизо
сомм абрас
сивомм абрас
вазаға
вазағ
ҳирбо
ҳаробий
ъақраб
ъақариб
зубоно
—
шавла
—
шавка
—
шабот
—
нбра³⁷
—
ҳумма
—
тирёқ
—
ҳайя

жунб[ан]да
тебранган жонивор
сусмор
тикрасъ—қара
бача-йи сусмор
ўғлон
монанди сусмор
сусмор
хорпушт
кирпи
—
бўй
сангпушт
қабурчақлиғ бақа
...?
тикраса қара
карбоса-йи бузург
калтасакла
бача-йи карбосу
—
офтобпараст
кумулган йилан
каждум
чазан
ниш-и каждум
қузруқи
—
—
наштари
—
—
—
—
заҳр-и каждум
ағуси
—
доруси
мор

газанда, кемирувчи ва
судралувчи ҳайвонлар
юмрон
юмрон боласи
эчкемар
кирпи
бий, яъни қорақурт
бўлса керак
тошбақа
юмрон
калтакесак
калтакесак боласи
буқуламун (хамелеон)
чаён
чаён санчқичи
чаён санчқичи
чаён ниши
чаён ниши
чаён ниши
чаён заҳари
тарёқ
илон

³⁷ бу сўзлар бошқа санчиладиган ва учлик нарсаларни ҳам билдиради.

хайёт	йилон		илон пўсти
силх	пўст-и мор		
—	йилан қаби		
афъо	мор-и мода ³⁸		оқ илон
афъоний	ақ йилон		
асвад	мор-и сиёҳ		қора илон
асовид	қора йилан		
арқам	мора песа		чипор
ароқим	ала йилан		илон
силл	мори кушанда		заҳарли илоннинг бир ту- ри
аслол		—	
тиннин	аждарҳо	—	аждарҳо
—		—	
суъбон		м	аждарҳо
—		—	
шайтон		м	аждарҳо
—		—	
ҳуффос	мор-и безаҳр	—	заҳарсиз катта илон
—		—	
шужоъ		м	заҳарсиз илон
шижъон		—	
ъусмон	мор-и кучак		илоннинг кичик бир тури
—	кичик йилан		
сам	заҳр		
сумум	оғу		
фаъра	муш		сичқон
фаър	сичған		
жураз	муш-и сиёҳ		қора сичқон
жирзон	қара сичған		
дирс	мушбача		сичқон боласи
—	ўғлан		
ярбуъ ³⁹	муш-и даштий		қушоёқ
яробийъ	кама		
зубоба	кўр муш		кўр сичқон
—	кўзсуз чибак (?) калан- гу		
хулд		м	кўр сичқон
—		—	

Фасл

ҳашара	жонвар-и хурд	
ҳашарот	ушақ жонвор	ҳашарот
намла	мўрича ⁴⁰	чумоли
намл	қаринчга	
зарра	мўрича-йи хурд	қумурсқа
зурар	ушақ қаринчга	

³⁸ „урғочи илон“ дейилган.

³⁹ Маҳмуд Кошғарийнинг „Девону луғотит-т-турк“ ида „кала-гу“ сўзига „ярбуъ“ (қушоёқ) деб изоҳ берилган.

⁴⁰ Зайончиковский „мўрбача“ деб берган.

Морин	хоя-йи мўр	Чумоди тухуми
қамла	қаринчқа юмуртқаси	бит
қамл	шипич	сирка
сувоб	бит	бурга
сийбон	рашк	кана
бурғус	сирка	йирик кана
бароғис	кик	ўргимчак
қурод	бурга	ёғоч қурти
қурдон	кана	куя
ҳалма	явси, қўй бити	эшакқурт
ҳулм	кана-йи бузург	қурт
Банкабут	суқурқа	зулук
—	тананда	қирқоёқ
сурфа	ўрумчук	гўнғқўнғиз
—	чўбхора	гўнғқўнғизниаг урғочиси
суса	йиғач қурти	қўнғизнинг бир тури
сус	девча	чигиртка
ҳимор қаб-	куя	эркак чигиртка
бон	харак-и замин	қовоқ ари
—	эшкак қурти	асалари
дуда	кирм	эркак ари
дуд, дийдон	қурт	мита
ъалақ	зулу	чирилдоқ
—	сулук	капалак
шабас	ҳазорпоя	пашша
шибсон	...?	ит пашша
жуъал	саргингардон	
жуъалон	тўнган қурти	
хунфасо	мода-йи у	
ханофис	тиши тўнган қурти	
зурруҳ	сурхпо	
зарориҳ	қизилча қурт	
жарода	малах	
жарод	чўгурка	
жундуб	малах-и нар	
жанодиб	эркак чўгурка	
занбур	занбур	
занобир	улуғ ари	
наҳла	занбур-и ангабин	
наҳл	баллиғ ари	
йаъсуб	занбури нар	
йаъосиб	ари эркаги	
қуммала	шипич-и гандум	
қуммал	...?. буғдай бити	
саррору-л-	онки ба шаб бонг ку-	
-лайл	над	
—	чижланг	
фароша	парвона	
фарош	калабак	
зубоб	мағас	
зиббон	қўнгу (?)	
шазот	мағас-и сағ	
шазо	ит қўнғуси	

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Замахшарийнинг ҳаёти ва ижоди	5
Замахшарий асарлари	10
Замахшарий — тилшунос	12
Замахшарий — адабиётшунос	14
Замахшарий фалсафаси	16
Замахшарий ёзувчи ва шоир	16
«Муқаддамату-л-адаб»дан намуна	17

На узбекском языке

Алибек Рустамов

МАХМУД ЗАМАХШАРИ

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабоп китоблар
таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *М. Алиева*
Техмуҳаррир *А. Шепельков*
Корректор *М. Каримбобоева*

Р05426. Теринга берилди 15/VI-71 й. Босишга рухсат этилди 27/VII-71 й.
Формати 70×108^{1/8}мм — 1,0 қоғоз л. 1,68 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 1,6
Нашриёт № 888. Тиражи 3000. Баҳоси 5 т.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмихонаси, Черданцев кўчаси, 21. Заказ № 122.
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.